

Q.INAMOV, M.MO'YDINOVA

SOTSIOLOGIYA

**FANIDAN
QISQACHA IZOHLI LUG'AT**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

IJTIMOIIY-IQTISODIY FAKUL‘TETI

**«DEMOKRATIK JAMIYAT QURISH NAZARIYASI VA
AMALIYOTI,FALSAFA» KAFEDRASI**

**SOTSILOGIYA FANIDAN
QISQACHA IZOHLI LUG‘AT**

Namangan – 2014

Tuzuvchi:

Q.Inamov

Mo'ydinova M

Mas'ul muharrir:

t.f.n N.Gofurov

Taqrizchilar:

f.f.n O.Mamatov NamDU "Milliy g'oya, huquq
va ma'naviyat asoslari" kafedrasi dotsenti.
s.f.n. H.O'rinboyev NamMPI "Ijtimoiy fanlar"
kafedrasi dotsenti.

Ushbu lug'at Namangan davlat universiteti o'quv-uslubiy kengashining 2014 yil
27 iyundagi 10- sonli majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan.

KIRISH

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda ta'limni rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Ta'lim sifatini oshirish, ta'limda uzviylikni va uzluksizlikni ta'minlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir. Mustaqillik tufayli ta'lim jarayoniga ko'plab yangiliklar olib kiritilmoqda. Yangilanish, mamlakat, siyosiy, iqtisodiy hayotini, davlat va jamiyat qurilishini yanada erkinlashtirish, modernizatsiyalashtirish jarayoni barcha sohalar kabi ijtimoiy fanlarni o'qitish, ularning mazmun-mohiyati davr talablari asosida qaytadan o'zgartirish vazifasini qo'ydi.

Sobiq sho'ro davrida ijtimoiy fanlarni o'qitish markazlashgan tartibda amalga oshirilganligi va shu asosda darslik, o'quv qo'llanmalari ham asosan rus tilida chop etilgan. Mustaqillik tufayli bu kamchiliklar tuzatilib, milliy tafakkurga keng yo'l ochilib, ijobiy o'zgarishlar qilindi. O'zbekistonda faylasuf va sotsiolog olimlar tomonidan jamiyat siyosiy hayoti, salbiy munosabatlarida ro'y bergan o'zgarishlarni chuqur, mufassal yoritish hamda sotsiologiyaning ilg'or nazariy va amaliy tajribalaridan keng foydalanish asosida darslik, o'quv qo'llanmalari yaratilmoqda. Sotsiologiya fanidan ko'plab adabiyotlar, darsliklar yaratilmoqda. Hozirgi paytda sotsiologiya fani bo'yicha o'zbek tilidagi mavjud adabiyotlar ham kirill alifbosi asosida nashr etilgan. Ushbu qisqacha izohli lug'atda zamonaviy siyosiy fanning eng muhim, ustivor mavzulari hozirgi zamon talablari asosida ko'rib chiqilgan. Eng muhimi lotin alifbosi asosida tayyorlangan bo'lib, talabalarga qulaylik yaratadi. Mazkur lug'at talabalar ilmiy so'z boyligini oshirishga yordam beradi.

Adaptatsiya — (lot. adaptatio - moslashtirish) insonning yangi faoliyat sharoitlariga, ma'lum bir ijtimoiy guruhlardagi munosabatlar tizimiga moslashuvi, biologik organizmning muayyan sharoitda yashashga moslashish qobiliyati.

Agnostitsizm – inson ob'ektiv borliqni to'liq bilishi mumkin emas, deb hisoblaydigan falsafiy ta'limot.

Agrobiznes — qishloq xo'jalik mahsulotlarini mexanizatsiyaga tayanib ommaviy ishlab chiqarish.

Alteratsiya harakati — individual xulq-atvor va ongini o'zgartirish maqsad qilib qo'yilgan harakat.

Amaldorlar — yirik tashkilotlarda rasmiy lavozimlarni egallab turgan odamlar.

Anaksagor(mil.avv.500-428y)-qadimgi yunon faylasufi, Afina falsafa maktabining asoschilaridan biri.Bizgachaa asarlaridan 20 ta fragment yetib kelgan. U dunyoning yaratilishini materialistic nuqtai nazardan tariflangan. Unga ko'ra, dunyoning boshlang'ich holati harakatsiz shaklsiz, son-sanoqsiz, mayda qismlardan iborat. Bu aralashma aylanma harakatga kelgan va "qism"lar bir ko'rinishdan boshqa ko'rinishga o'ta boshlagan. Oddiy "qism"larning harakati, birikish va bo'linishida birlamchi ta'sir kuchini "nus"(aql) deb atagan.Nus o'ta yengil va nozik modda sifatida tushunilgan. Anaksagor kosmologiyasi samo jismlarining vujudga kelisini qismlarning birlamchi aralashuvlari va ularning aylanma harakatlari natijasida deb tushuntiradi.

Anaksimandr (mil. av. 610-546 yillar,Milet)-faylasuf,Milet maktabining vakili, "Tabiat haqida" deb nomlangan falsafiy asarning muallifi o'z ustozlari Falesdan farqli o'laroq, Anaksimandr koinotning markazida yassi silindr shakliga ega bo'lgan yer atrofida uch osmoniy halqa (quyosh, oy, yulduz,) aylanadi. Yunon naturfaylasufi bo'lgan. Anaksimandr bilish nazariyasida – tajriba, kuzatish, empiric bilishni asosiy usullardan biri deb hisoblagan.

Anaksimender (mil. av. 588-525 yillar,Milet) –antik olamning faylasufi. Anaksimender ta'limotiga ko'ra, dunyoning asosini, tabiatning mohiyatini havo tashkil qiladi. Havo benihoya, abadiy harakatchandir, ya'ni havodan vujudga keladi va yana unga qaytadi. Uning fikrich, makon o'z-o'zini rivojlantirib, o'z-o'zini boshqaradi, koinot abadiydir. Anaksimender ta'limotida afsonaviy – diniy g'oyadan yiroqlashib, inson ongi bunyod etgan g'oyalarga yaqinlashadi.

Anglangan harakatlar — odamning muayyan sabab tufayli va anglangan maqsadlarga erishish uchun bajarayotgan harakatlari. Inson harakatlarning ko'pchiligi ongli tarzda bajariladi, shu sifat inson faoliyatini tabiatdagi voqea va hodisalardan ajratib turadi.

Androgenital sindrom — individda erkak genitaliyasi bo'lgani holda, ayol

gormonal tuzilmasiga ega bo'lishi tufayli yuz beradigan endokrin buzilishlar.

Animizm — dunyodagi hodisalarni ruhiy mohiyatlar boshqarishiga e'tiqod qilish.

Antissientizm – fanning jamiyat hayotidagi roli va ahamiyatini salbiy baholaydigan falsafiy nuqtai nazar.

Antropogen – inson faoliyati bilan bog'liq.

Antropotsentrizm – dunyoni bilishda insonni ustun qo'yuvchi falsafiy yondashuv.

Anomiya — bu tushuncha sotsiologiyaga Dyurkgeym tomonidan kiritilgan. U ijtimoiy me'yorlar individ xulq-atvorini belgilay olmaydigan vaziyatni anglatadi

Antropologiya — an'anaviy madaniyatlar va inson evolyusiyasiga oid masalalarni tadqiq qiluvchi ijtimoiy fan bo'lib, u sotsiologiya fani bilan uzviy bog'liqdir.

An'anaviy davlat — ishlab chiqarish negizini dehqonchilik va chorvachilik tashkil qiladigan davlatlar. An'anaviy davlatlar "ilk tamaddunlar" nomi bilan ham yuritiladi.

Anketa - (fr. enquete) o'z mazmun va shakliga ko'ra tartiblangan savollar va mulohazalar bayon qilingan so'rov varaqasi.

Anketa so'rovi - sotsiologik tadqiqotlarda qo'llaniladigan so'rovlarning asosiy xilidan biri.

An'analar - uzoq vaqt davomida avloddan avlodga o'tkazib beriladigan va ma'lum jamiyatlarda, ijtimoiy guruhlarda saqlanib boradigan ijtimoiy va madaniy meros elementi.

Aparteid — Janubiy Afrikada vujudga kelgan irqiy segregatsiya tizimi. Hozirgi kunda yo'q qilingan.

Aprior – tajribadan tashqarida. Inson tafakkurida tajribada ko'rilgunga qadar, tajribadan qat'iy nazar paydo bo'lgan obraz, g'oya, tushuncha.

Aristotel - (er.av. 384–322) ning «Metafizika» (yoki «Birinchi falsafa»), «Fizika», «Jon to'g'risida», «Analitika», «Kategoriyalar», «Siyosat to'g'risida», «Ritorika», «Etika» kabi asarlari bilan sotsiologik an'analari rivojiga katta xissa qo'shdi. Uning ta'limoticha, jamiyatning qul va qul egalariga bo'linishi, quldorlarning hukmronligi va qullarning qulligi tabiiy xolatdir. Axloqiy fazilatlar fakat erkin kishilarga, qul egalariga xosdir. U xalqni 2 yo'l bilan boshqarish mumkin deydi: qo'rquv urug'ini sochib boshqarish; mehr-muxabbat qozonib boshqarish mumkin.

Assimilyasiya — ozchilikning ko'pchik aholi ichiga singishib ketishi, bunda ozchilik aholi hukmron madaniyat me'yerlari va qadriyatlarini qabul qiladi.

Assotsial xulq - (yunoncha - inkor va socialis - ijtimoiy)-alohida olingan shaxs yoki odamlarning ijtimoiy-salbiy sabablar asosida yuzaga keladigan ijtimoiy hayoti shakli bo'lib, bundai hatti-harakat boshqa shaxs, ijtimoiy guruh va hatto jamiyatga

noqulayliklar yoki zarar yetkazishi mumkin (masalan, ichkilikbozlik yoki jinoyatchilik).

Atributsiya - (lot. attributum - berilgan) - ijtimoiy ob'ektlarga (inson, guruh, ijtimoiy birliklar) xos bo'lgan lekin ko'z ilg'amaydigan xususiyatlar.

Autguruhlar- bu guruh yoki sotsial kategoriya bo'lib, bunday guruhda individ guruhga a'zoliqini his etmaydi. Bunday guruhlar uyushmagan guruhlar bo'lib, individ guruhda "biz" tushunchasini his etmaydi, o'zini bu guruhga begonaday ko'radi.

Avtokratik harbiy boshqaruv — o'z qo'lida butun hokimiyatni jamlagan harbiy etakchining idora qilishi.

Avtomatlashtirish — odamning minimal ishtirokida ishlab chiqarish jarayonining mashinalar tomonidan boshqarilishi va nazorat qilinishi.

Avtoritar jamiyat - (lotincha ijodkor, asoschi, boshlovchi, avtor) demokratik bo'lmagan siyosiy rejimga asoslangan yoki siyosiy ongning avtoritar shakli. Bu siyosiy hukmronlik qilishning o'ta reaksion shakli. Shaxsning diktatorlik elementlari bilan uyg'unlashib ketadi.

Avtoritar shaxs — o'z tarkibiga rigidlik, dunyoqarashdagi murosasizlik va turli nuqtai nazarlarni qabul qilishga layoqatsizlikni qamrab oladigan shaxsiyat tavsiflari yig'indisi.

Avtoritaizm (lot. autoritas-hokimiyat) boshqaruvning tazyiqiy uslublar bilan ifodalanuvchi davlat tizimi.

Axborot texnologiyasi — negizida axborot jarayonlaridan va mikrosxemalardan foydalanilayotgan texnologiya turlari.

Axborotni kodlashtirish - - 1) empirik ma'lumotlarni zarur talablar asosida qayta ishlash va tahlil qilishga tayyorlash bo'yicha chora-tadbirlar yig'indisi; 2) sotsiologik ma'lumotlarni qayta ishlash bosqichining birinchi davri (fazasi).

Axloqiy-ma'naviy me'yor - - to'g'ri yoki noto'g'ri xulq-atvor va hatti-harakat haqidagi g'oyalar va qarashlar tizimi bo'lib, u bir xil harakatlarni bajarishni talab etadi va boshqalarini taqiqlaydi.

Axloq - - u yoki bu ijtimoiy guruhlar va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni nazorat qilish va tartibga solish vazifasini bajaruvchi ijtimoiy institut, me'yorlar, baholar, xulq-atvor namunalari tizimi.

Aqliy rivojlanish koeffitsienti — mantiqiy qobiliyatlarni sinashda to'plangan ballar yig'indisi.

B

Banda — individlarning norasmiy birlashmasi bo'lib, uning a'zolari qonun doirasidan chetga chiqadigan xatti-harakatlarni bajarish uchun muntazam uchrashib turadilar.

Bandlik - (aholining bandligi) - aholining ijtimoiy ishlab chiqarishga jalb etilganligini ifodalovchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya.

Bashorat - (prognoz) - ma'lum bir dalillarga asoslangan holda biror-bir jarayon rivojlanishi yo'nalishlarini oldindan ilmiy tarzda ko'ra bilish.

Begonalashuv - odamlar, ijtimoiy guruhlarining bir-biri bilan yonma-yon yashashlariga qaramay, ularning munosabatlaridagi azaliy birlikning buzilishi va unga olib keladigan jarayon.

Beruniy Abu Rayhon (973-1048) - Beruniy Markaziy Osiyodagina emas, balki umuman Sharqda, jahon fani va madaniyati tarixida ham eng ulug' va buyuk mutafakkirlardan hisoblanadi. U o'zining «Qadimgi xalqlarlan qolgan tarixiy yodgorliklar», «Minerologiya», «Xindiston» kabi asarlarida ijtimoiy hayot masalalarini yoritgan. «Minerologiya» asarining muqaddimasida inson va uning ijtimoiy ahvoli, yerdagi burchi, olijanobligi, jamiyat hayoti, ijtimoiy adolat to'g'risidagi qimmatli fikrlarni bayon etgan. Beruniy tom ma'noda o'z davri etnosotsiologi xam edi. «Qadimgi xalqlardan qolgan tarixiy yodgorliklar» asarida turli xalqlar: forslar, yunonlar, yaxudiylar, xristian - molikiylar va xristian - nasturiylar, majusiylar, sobitlar, budparast arablar, musulmon arablar, turklar to'g'risida qimmatli ma'lumotlar yozib qoldirgan. «Xindiston» kitobida esa hind jamiyatining ichki tuzilishi to'g'risida, bu xalqlarning urf-odatlarini, yil, oy va tarixiy sanalari, oilaviy munosabatlar, marosimlar, nikoh masalalarini o'rgangan.

Bilish — tasavvur, tushuntirish va eslab qolishni qamrab oladigan tafakkur jarayoni.

Biografik usul — individ hayot yo'lini uning o'z yozuvlari, masalan, xatlari asosida o'rganish.

Biologik serpushtlik — biologik jihatdan bir ayol ona bo'lishi mumkin bo'lgan bolalar miqdori.

Birinchi dunyo — kapitalistik ishlab chiqarish asosida rivojlangan iqtisodiyotga ega bo'lgan davlatlar guruhi.

Birlamchi guruh - asosan individning birlamchi ijtimoiylashuvi jarayonini va uning boshqa guruhlariga tortishini ta'minlovchi kichik guruh. (oilalar, o'smirlar guruhi).

Birlamchi mehnat bozori — doimiy ish va yaxshi mehnat sharoitlariga ega bo'lgan individlar guruhining iqtisodiy ahvolini ifodalash uchun qo'llaniladigan atama.

Birlamchi sektor — hozirgi iqtisodiyotning tabiiy zaxiralarni topish va yig'ish bilan bog'liq bo'lgan qismi, «qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi» ham shu qism ichiga kiradi.

Bokl (Genri Tomas) (1821-1862) — ingliz tarixchisi va sotsiologi, sotsiologiyaning geografik maktabi namoyandasi. Asosiy asari “Angliya sivilizatsiya tarixi”(1857-1861). Bokl tarixni teologik talqin etishni tanqid qilib, tarixiy jarayonni qonuniyatlarini ochib berishni va bir qancha mamlakatlar misolida ularning amaliyotini ko'rsatishni vazifa qilib qo'yadi.

Boylik — individ yoki guruhga taalluqli bo'lgan pul yoki mulk.

Boshqaruv - tashkilotning maxsus organining funksiyasi bo'lib eng kam vositalar (vaqt, kuch, zahiralar) sarflab eng yuqori natijaga erishish bo'yicha aniq tashkil etilgan faoliyatdir.

Boshqaruv kapitalizmi — korxonalarni ularning egalari emas, menejerlar boshqaradigan holat.

Budda (buddizm) - jahon dinlaridan biri bo'lib, asosan Hindiston, Nepal, Birma, Yapopiyada keng tarqalgan. Er.av 6-asrda Shimoliy Hindistonda rivojlangan. Budda ta'limotida sotsiologik g'oyalarga ko'ra, inson hayoti – yovuzlik va azob-uqubattan iborat, azob-uqubat chekishning sabablari esa istak va extirosdadir, ana shulardan qutilmoq kerak. Budda taklif qilgan «qutilish» yuli dindor kishi uchun «taqvodorlikka intilish» va «yaxshilik bilan hayot kechirish»ga borib taqaladi.

Byorhgem Jeyms(1905-1971) — amerikalik sotsiolog, Nyu-York universiteti professori. 1955 yildan “Milliy obraz” jurnali noshiri. “Boshqaruvchilar revolyutsiyasi” nazariyasini ilgari surgan. Byorhgemning fikricha, kelajakda faqat boshqaruv funksiyasiga ega bo'lgan yuqori ma'muriyat butun jamiyatning iqtisodiy va siyosiy jihatdan boshqaruvini ta'minlashga qodir bo'ladi.

Byurokratiya — aniq hokimiyat ierarxiyasiga, amaldorlar xulq-atvorini belgilab beradigan ko'rsatma va yo'riqnomalarga ega bo'lgan tashkilot tipi, amaldorlar shtati.

Bo'sh vaqt - inson, ijtimoiy guruh va umuman jamiyatda zaruriy ravishda sarflanadigan vaqt zaxiralaridan ortib qoladigan, ya'ni ish vaqtidan tashqaridagi vaqt qismi.

D

Dala tadqiqoti - 1) tor ma'noda: joylardagi (uyda, korxonalarda va h.k) o'tkaziladigan tadqiqot; 2) keng ma'noda -tadqiqot ob'ektini tabiiy «dala» sharoitlarida, uning kundalik hayotini ijtimoiy miqyosda o'rganish.

Darendorf Ralf(1929) —germaniyalik sotsiologlardan biri. Hozirgi zamon liberalizmining tarafdorlaridan biri. Konfliktologiya fani rivojiga xissa qo'shgan. U o'zining marksizmga qarshi qaratilgan “ijtimoiy konfliktlar” konsepsiyasida sinflarning asosiy belgisi mulkka bo'lgan munosabatlaridangina iborat emasligini ko'rsatadi. 1970 yillardan boshlab, u “yaxshilanayotgan jamiyat” konsepsiyasini ilgari suradi, bunda taraqqiyot, asosan, ijtimoiy va madaniy tengsizlik tufayli amalga oshadi.

Daromad — lavozim ish haqi, maosh yoki investitsiyalar bilan bog'liq pul kirimlari.

Davlat sog'liqni saqlash tizimi — jamiyatdagi har bir fuqaro uchun ochiq bo'lgan va davlat tomonidan subsidiya beriladigan sog'liqni saqlash xizmatlari.

Davlat to'ntarishi — hokimiyatni qurol yordamida egallab olish. Inqilobdan farqli ravishda unda keng xalq ommasi ishtirok etmaydi.

Davlatchilik jamiyati — rasmiy apparatga ega bo'lgan jamiyat.

Davriy monogamiya — individning bir necha nikohdan ketma-ket o'tishiga ijozat beriladi, lekin u ayni paytda faqat bir nikohda bo'lishi mumkin.

Dehqonlar — yerga an'anaviy qishloq xo'jalik usullari yordamida ishlov berib, mahsulot etishtiradigan odamlar.

Dekarseratsiya — odamlarning ruhiy shifoxona va qamoqxonalardan ozod qilinishi, keyinchalik ular boshqalar — jamiyat orasida yashaydilar.

Demografiya — aholini o'rganish.

Demokratik jamiyat - (yunon.xalq hokimiyati)-xalqning hokimiyat manbai ekanligi, davlat ishlarini hal qilishda qatnashishini bildiradi.

Demografiya - (grekcha demos - xalq hamda grapho yozaman: xalq haqidagi yozuvlar), - aholishunoslik to'g'risidagi fan. Demografiya aholining barcha tabaqa va guruhlarini son va sifat jihatidan o'rganadi. Bu erda asosan tug'ilish, o'lim, nikoh, ajrim, migratsiya jarayonlari hamda ularga ta'sir qiluvchi omillar o'rganiladi.

Demokratiyaning plyuralistik nazariyalari — siyosiy etakchilar qo'lida haddan tashqari ko'p hokimiyat to'planishiga to'siqlik qiladigan, manfaat guruhlari orasidagi tafovutlar va raqobatga urg'u beradigan nazariyalar.

Demokratik sentralizm — Sovet Ittifoqi va Sharqiy Evropa mamlakatlari uchun

xos bo'lgan siyosiy tizim bo'lib, unda saylanuvchi organlar piramida shaklida tashkil etiladi. Har bir bosqichda undan yuqoriroq bosqich uchun saylovlar o'tkaziladi.

Demokratik elitizm — cheklangan demokratiya nazariyasi bo'lib, u yirik jamiyatlarda demokratik faoliyat siyosiy etakchilarini muntazam saylab turish natijasida cheklanadi, deb tushuntiradi.

Denominatsiya — dinamizmni yo'qotib institutsionallashgan diniy sekta, uni taqvodorlar boshqaradi.

Deduksiya – tadqiqot yoki tavsiflash metodi, usuli bo'lib, bunda ayrim qoidalar umumiy xulosalar, aksiomalar, qoidalar, qonunlardan tadrijiy yo'l bilan keltirib chiqariladi.

Dezintegratsiya – butunning ayrim qismlarga parchalanishi.

Deizm – Xudo dunyoni yaratgach, unda ishtirok etmaydi va uning voqealari tabiiy kechishiga aralashmaydi, deb hisoblaydigan falsafiy nuqtai nazar.

Determinizm – barcha voqealar va hodisalarning qonuniyligi va sababiy bog'langanligi haqidagi falsafiy ta'limot.

Differensiatsiya – butunning turli-tuman qismlar, bosqichlar, shakllarga bo'linishi, parchalanishi, ajralishi.

Deviatsiya (lotincha chetga og'uvchi fe'l-atvor degan ma'noni beradi) - ko'pgina hollarda sotsial sanksiyalarga muhtoj bo'ladi. Deviatsiyaning shunday ko'rinishlari borki, ular odamlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar normalarining buzilishi bilan bog'liq bo'lib, jamiyatga jiddiy zarar yetkazmaydi. Ular ijtimoiy fikr va o'zaro munosabatlar qatnashchilarining o'zlari tomonidan boshqariladi.

Deviant xulq-atvor - (lot. deviatio - og'ish) - ijtimoiy normativlar va me'yorlardan og'ib ketuvchi xatti-harakat.

Diada - ikki kishidan iborat guruh.

Dialektika – harakat, rivojlanish, o'zgarish haqidagi falsafiy ta'limot.

Diskret – uzlukli.

Dramaturgik model — ijtimoiy o'zaro ta'sirlarni o'rganishda teatr bilan bog'liq metaforalardan foydalanadigan yondoshuv.

Dunyo sistemasining yadrosi — sanoati rivojlangan yetakchi mamlakatlar, jahon iqtisodiyotida ular markaziy mavqeni egallaydilar (avvalo, AQSH, G'arbiy Yevropa, Yaponiya mamlakatlari)

Dyurkgeym Emil (1858-1917) – u bir necha marotaba O. Kont va G. Spenserlar sotsiologik qarashining ahamiyatini ta'kidlagan, ularni tanqidiy anglagan va yanada rivojlantirgan. U bir butun sotsial organizm bo'lgan jamiyat haqidagi

nazariyani ishlab chiqib, rivojlantirgan. U sotsial realizm nazariyasida sotsial voqelik tabiatini sotsial voqealar orqali tushuntirish lozimligi, odamlarning fe'l-atvorini tahlil etishning boshlang'ichi bo'lib individlar, ijtimoiy guruhlar va tegishli sotsial institutlarning o'zaro munosabat tizimini tashkil etgan jamiyat xisoblanishini yoritadi. Dyurkgeym «Sotsiologiya uslubi» nomli asarida sotsiologiya sohasidagi jamiyat rivojlanishi nazariyalarini ishlab chiqishga e'tiborini qaratib, sotsial omillarni ilmiy taxlil etishga qaratilgan tavsilotlarni yaratish ustida shug'ullangan.

E

Egalitarizm – umumiy tenglikni targ'ib qiluvchi g'oyaviy-siyosiy oqim.

Egotsentrizm — Piaje fikriga ko'ra, hayotning ilk yillarida bolaning alohida dunyoqarashi. Egotsentrik tafakkur ob'ekt va hodisalarni bolaning faqat o'z yoshiga yarasha atamalar yordamida ifodalashi sifatida qaraladi.

Edip kompleksi — Freyd fikriga ko'ra, individning ilk psixologik rivojlanish bosqichi bo'lib, unda bola onasiga nisbatan kuchli sevgi hissini, otasiga nisbatan esa nafrat hissini ko'ngildan kechiradi. Freyd fikricha, Edip kompleksini bartaraf qilish bola rivojidagi muhim chegara bo'lib, uning mustaqil shaxs ekanini anglatadi.

Ekzogamiya — individning o'zi mansub bo'lgan urug'dagi ayolga uylanishi yoki erkakka turmushga chiqishini taqiqlovchi tizim.

Ekologik yondoshuv — urbanizumni tahlil qilishdagi yondoshuvlardan biri bo'lib, shahar tumanlarining joylashishidagi «tabiiy» xususiyatlarini, jumladan keskin farqlanuvchi sifatarni ham o'z ichiga oladi.

Ekologik muammo – jonli organizmlarning atrof muhit bilan muvozanatining buzilishi.

Ekologik tanglik – ekologik muammoning keskinlashuvi, bunda uning oqibatlari orqaga qaytarib bo'lmaydigan xususiyat kasb etadi.

Ekzistensializm – diqqat markazida hayotning ma'nosi, inson erkinligi va mas'uliyati muammolari turuvchi falsafiy yo'nalish.

Ekologiya – jonli mavjudotlarning o'zini qurshagan muhit bilan o'zaro munosabatlari haqidagi fan.

Eksplikatsiya – u yoki bu predmet (yoki madaniyat ob'ekti)ning mohiyatini aniqlash, uning mazmunini keng tavsiflash.

Ekstravertiv – sirtga qaratilgan.

Eksperiment — tadqiqot usuli, unda o'zgaruvchanlik to'la va muntazam nazorat ostida tadqiqotchi tomonidan yaratilgan sun'iy sharoitda yoki tabiiy holatda o'rganiladi.

Empirizm – hissiy idrok etish va tajribani bilishning asosiy manbai deb hisoblaydigan falsafiy ta’limot.

Empirik – tajribada ko‘rilgan.

Emotsional individualizm — romantik tuyg‘ularni yashashning asosi deb qarash. Masalan, oilaviy turmushdagi emotsional individualizm.

Empirik tadqiqotlar — sotsiologiyaning har bir sohasida o‘tkaziladigan faktologik tadqiqotlar.

Endogamiya — individning faqat o‘zi mansub bo‘lgan urug‘dagi ayolga uylanishi yoki erkakka turmushga chiqishini taqozo qiladigan tizim.

«**Eritish qozoni**» — etnik tafovutlar aralashib yangi xulq-atvor qoidalarini yaratishi mumkinligi haqidagi g‘oya ifodasi.

Epistemologiya – bilish haqidagi falsafiy ta’limot.

Etakchi - (ingl. **leader-boshlovchi, rahbar**) guruhning hal qiluvchi vaziyatlarda uning uchun mas’uliyatli qarorlar qabul qilish huquqini tan olgan a’zosi; biror bir jamoada katta obro‘ e’tibor va ta’sirga ega bo‘lgan shaxs; siyosiy partiya, jamoat tashkiloti va x.k. ning boshlig‘i, rahbari.

Etakchilik - –individning hatti-harakatining guruh etakchisi roliga mos keluvchi qobiliyatlari, sifatlarning namoyon bo‘lishi. Yetakchi xili esa ijtimoiy tuzum tabiati guruh xususiyati va muayyan tarixiy vaziyatga bog‘liq.

Etnik dinlar — g‘ayritabiiy kuchlarga emas, balki «buyuk muallim» (masalan Budda eki Konfutsiy) ning axloqiy da’vatiga asoslangan dinlar.

Etimologiya – u yoki bu so‘z yoki iboraning kelib chiqishi.

Etnogenez – xalqlar yoki millatlarning kelib chiqishi.

Etnometodologiya — odamlarning kundalik ijtimoiy o‘zaro ta’sir doirasida bajargan harakatlari yoki aytgan so‘zlariga qanday ma’no berishlarini o‘rganish. Etnometodologiya o‘zaro ta’sir jarayonida odamlar bir-birlariga ma’no uzatishlarining «etnometodlarini» o‘rganadi.

Etnotsentrizm — boshqa madaniyatlar g‘oyalari va amaliyotini o‘z madaniyatining atamaları yordamida idrok qilish. Etnotsentrik hukmlar boshqa madaniyatlarni adolatli baholash imkonini bermaydi. Etnotsentrist odam boshqa madaniyatlarni ularning o‘z tushunchalari doirasida idrok qilishni xohlamaydigan yoki bunga layoqatsiz shaxs.

Etnotsentrik transmilliy korporatsiyalar — boshqaruv bevosita asosiy kompaniya shtab-kvartirasida amalga oshiriladigan transmilliy kompaniyalar.

Eyjizm — keksa yoshdagi odamlarga nisbatan diskriminatsiya yoki xurofiy fikr.

Evolyusiya — biologik organizmlarning atrof-muhit sharoitiga moslashish yo'li bilan rivojlanishi.

Evolyusion epistemologiya – bilishni jonli tabiat evolyusiyasining momenti va uning mahsuli sifatida o'rganuvchi fan.

Evristik – ijodiy, noma'lum narsalar va hodisalarni bilishda sakrashni amalga oshiruvchi.

F

Faktologik savollar — faktlarni aniqlashga qaratilgan (nazariy yoki axloqiy muammolarni hal qilishga qaratilmagan) savollar.

Fales (tax. mil. av. 624-547) – qadimgi yunon faylasufi, antik falsafa va fanning ilk namoyandasi, Milet maktabining asoschisi. Asarlari bizgacha yetib kelmagan. Fales ta'limotiga ko'ra hamma narsa suvdan kelib chiqadi va yana oqibatda suvga aylanadi. U dunyoni jonli va ilohiyligi to'g'risidagi fikrni ilgari suradi. Jonni nozik modda (efir)dan iborat deb bilgan.

Fan — ob'ektlar, hodisalar va odamlarni o'rganishda tadqiqotning tizimli usullari va batafsil mantiqiy taxdilni qo'llash.

Faraz — empirik tadqiqotning asosi sifatida olg'a surilayotgan g'oya yoki taxmin.

Farovonlik (mo'l-ko'llik) jamiyati - g'arb sotsiologiyasida hozirgi kapitalistik davlatlarning qiyofasi ifodalab, «umumiy rohat-farog'at» va «iste'mol qilish jamiyati» degan nazariyasi vujudga keldi. Ushbu nazariyaga ko'ra iqtisodiyotning o'sishi va yangi texnologiyaning ishlab chiqarishga tadbqiq natijasida jamiyatning ijtimoiy iqtisodiy farovonligi ortib boradi, mo'l-ko'lhilik natijasida iste'mol mahsulotlarining ko'plab realizatsiya qilinishi natijasida jamiyatdagi har bir kishining baxtli va nizolarsiz hayot kechirishi ta'minlanadi. Hozirgi kunda shunday davlatlar fikrimizcha rivojlangan kapitalistik davlatlarda, ayniqsa Skandinaviya davlatlari hayotida asta-sekin namoyon bo'lib bormoqda.

Fashizm — bir irqning boshqasidan ustunligi haqidagi tasavvurlarga asoslangan siyosiy g'oyalar tizimi yoki real siyosiy tizim.

Feminizatsiyaning testikulyar sindromi — endokrin buzilish bo'lib, unda odam tana tuzilishiga ko'ra — ayol, xromosomalar darajasiga ko'ra esa — erkak bo'ladi.

Fenomenologiya – XX asr falsafasidagi yo'nalish. Asoschisi Gusserl. Fenomenologiyaning manbai ongda amal qiladigan tajribadan va tarixiylikdan tashqari g'oyaviy mohiyatlarni qayta ko'rib chiqishdan iborat.

Fohishalik — pul vositasida amalga oshiriladigan jinsiy xizmatlar.

Fokushlashgan to'da — xatti-harakatlari umumiy maqsadlarga erishish uchun qaratilgan odamlar to'dasi.

Fokushlashgan o'zaro ta'sir — umumiy faoliyatga yoki bevosita suhbatga tortilgan individlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir.

Fokushlashmagan o'zaro ta'sir — bir joyda turgan, lekin bir-birlari bilan bevosita muloqotga kirishmagan odamlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir.

Fordizm — Genri Ford tomonidan ixtiro qilingan ishlab chiqarish tizimi bo'lib, uning mohiyati — ishlab chiqarishda konveyer usulidan foydalanishdir.

Formal operatsiya bosqichi — Piaje nazariyasiga ko'ra, kognitiv taraqqiyot bosqichi bo'lib, unda bola mavhum tushunchalar bilan ishlash va taxminlar tuzish layoqatiga ega bo'ladi.

Forobiy Abu Nasr (873–950) - o'zining ko'plab ijtimoiy fikrlari bilan sotsiologik bilimlar rivojiga katta xissa qo'shdi. Uning «Fozil shahar aholisi qarashlari haqida kitob», «Siyosat al-Madaniya» kabi asarlarida olijanob jamiyat, adolatli tuzum, odil hukmdorlar haqida o'z fikr-muloxazalarini bayon qilgan. U o'zi yashagan davrning ijtimoiy tizimini, uning ziddiyatlari va bu ziddiyatlarning kelib chiqishidagi muammolarni nazariy jihatdan taxlil qilishga uringan.

Fromm Erix(1900-1980) - germaniyalik faylasuf, sotsiolog va psixolog. Neofreydizm asoschilaridan biri. Ijtimoiy taraqqiyot g'oyalarini targ'ibotchisi. Zamonaviy jamiyatni E. Fromm inson mohiyatini «mashinalashtirish», «kompyuterlashtirish» va «robotlashtirish» jarayonlari yordamida begonalashuv uning darajasining bir mahsuli deb tariflaydi.

Fuqaro — siyosiy hamjamiyatning fuqarolik bilan bog'liq muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan a'zosi.

Fuqaroviy befarqlik — bir joyda va bir paytda turgan individlarning bir-birlarining borligini shunchaki anglashi, lekin do'stlik ham, dushmanlik ham namoyish qilmasligi jarayonlari.

Fuqarolik huquqlari — muayyan davlatning barcha fuqarolari ega bo'lgan yuridik huquqlar.

Fundamentalizm — qadimgi diniy matnlarning aynan mazmuniga e'tiqod qilishni rag'batlantiruvchi g'oya, yo'nalish.

Funksionalizm — ijtimoiy hodisalarni ularning funksiyalari, ya'ni ijtimoiy jarayonlarga ta'siri nuqtai nazaridan tushuntirish eng yaxshi yondoshuv ekani haqidagi tasavvurga asoslanadigan nazariy yo'nalish.

G

Garmoniya – bir butun narsa qismlarining o'zaro muvofiqligi.

Geotsentrik transmilliy korporatsiyalar — transmilliy kompaniyalar bo'lib, ularning ma'muriy tuzilmalari alohida mamlakatlarda emas, balki global holda tuzilgan bo'ladi.

